
Z KALENDARZA HISTORYCZNEGO

Wiesław Jamrożek
(Poznań)

Trzy kongresy pedagogiczne

Na rok 2009 przypadają znaczące dla dziejów polskiej edukacji rocznice: 90 rocznica Ogólnopolskiego Zjazdu Oświatowego w Warszawie (z kwietnia 1919 r.) – zwanego Sejmem Nauczycielskim, 80 rocznica I Kongresu Pedagogicznego w Poznaniu (z lipca 2009 r.) i 70 rocznica IV Kongresu Pedagogicznego w Warszawie (z maja 1939 r.). Wymieniony zjazd i oba kongresy odegrały doniosłą rolę w rozwoju myśli i praktyki edukacyjnej w Polsce międzywojennej.

Wspomniany powyżej Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Warszawie poprzedziło szereg wcześniejszych zjazdów ogólnonauczycielskich, zorganizowanych w latach 1917–1919: w Krakowie w dniach 23–26 sierpnia 1917 r., ponownie w Krakowie w dniach 6–9 stycznia 1918 r., w Piotrkowie w dniach 23–25 sierpnia 1918 r., w Warszawie w dniach 2–3 stycznia 1919 r. Podczas tych zjazdów (skupiających przedstawicieli poważniejszych organizacji nauczycielskich Galicji i b. Kongresówki), z których trzy odbyły się jeszcze pod koniec I wojny światowej, próbowano wypracować koncepcję systemu edukacji narodowej w wolnej Polsce. Zadanie to podjęto również na Ogólnopolskim Zjeździe Oświatowym w kwietniu 1919 r., dla którego materiałem do prac były projekty Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zakładano, że po rozpatrzeniu ich przez delegatów Zjazdu zostaną one później przedstawione w Sejmie Ustawodawczym.

W zjeździe (Sejmie Nauczycielskim), zwołanym przez Związek Polskich Towarzystw Nauczycielskich (powołanym do życia na wymienionym wyżej Zjeździe Nauczycielskim w Piotrkowie), uczestniczyło ponad 800 delegatów, reprezentujących także nauczycielskie stowarzyszenia ze Śląska i z Poznańskiego – z dzielnic, które pozostawały jeszcze formalnie poza granicami odrodzonej Rzeczypospolitej. Byli obecni na nim także przedstawiciele władz państwowych na czele z ówczesnym Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – Janem Łukasiewiczem. Jego uroczystego otwarcia dokonał znany poeta Jan Kasprówic (pełniący funkcję prezesa ZPTN)¹.

¹ Por.: S. Mauersberg, *Sejm Nauczycielski (14–17 kwietnia 1919 r.)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, t. XXIII, s.139 i n.; H. Płoch, *Początki odrodzonego szkolnictwa polskiego – Sejm Nauczycielski 14–17.04.1919 r.*, w: *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń 2001, s. 21

Zakres problematyki podejmowanej podczas obrad (zarówno plenarnych, jak i sekcyjnych) był rozległy. Obejmował zagadnienia dotyczące ustroju szkolnego i administracji szkolnej, wychowania przedszkolnego i kolejnych szczebli kształcenia (łącznie ze szkolnictwem wyższym, choć związana z nim sekcja nie ukonstytuowała się²), szkolnictwa zawodowego, kształcenia nauczycieli i pragmatyki nauczycielskiej, oświaty pozaszkolnej, higieny szkolnej i wychowania fizycznego. Oczywiście nie brakowało podczas zjazdu kontrowersji i polemik. Najbardziej sporną kwestią okazała się sprawa wyznaniowości szkoły (broniona szczególnie przez przedstawicieli z Wielkopolski). Ostatecznie przyjęto w tej sprawie dość ogólne i niejednoznaczne sformułowania, które można było – jak pisze S. Mauersberg – „interpretować zarówno na korzyść przeciwników, jak i zwolenników szkoły wyznaniowej”³. Zgodzono się m.in., że „pierwiastek narodowy i religijno-moralny mieć winien należne sobie miejsce” i że „zwierzchności wyznaniowe kontrolują jedynie zgodność i metodę nauczania religii jako przedmiotu nauczania z zasadami wiary odpowiedniego wyznania”⁴.

Do najważniejszych postanowień zjazdu należało m.in. uznanie, że szkoła powszechna powinna być siedmioletnią i jednolitą. Przyjęto zarazem, że najniżej zorganizowaną szkołą ma być szkoła o dwu klasach i posiadająca co najmniej dwóch nauczycieli. W tezach końcowych nie zaprezentowano wprawdzie uzgodnionego stanowiska w kwestii ustroju szkoły średniej, to jednak w dyskusji opowiadano się w większości za pięcioletnią szkołą średnią ogólnokształcącą. Dużo miejsca podczas obrad zajęła sprawa podstawy dydaktycznej (przedmiotów określających kierunek i cele wychowania w poszczególnych typach szkół). Podkreślano zgodnie, że wśród przedmiotów zaliczanych do tej podstawy pierwszoplanową rolę winny odegrać: język polski, historia i geografia. Opowiedziano się także za kształceniem nauczycieli szkół powszechnych na 2-letnich studiach pedagogicznych (o charakterze szkoły wyższej zawodowej) na podbudowie programu pełnej szkoły średniej ogólnokształcącej, godząc się zarazem na formę przejściową – sześciolatek seminarium nauczycielskie oparte na pełnej, siedmioklasowej szkole powszechnej, dające absolwentom uprawnienia do studiów uniwersyteckich.

Podczas zjazdu podkreślono również rolę oświaty pozaszkolnej w systemie edukacji narodowej, opowiadając się za oparciem jej na szerokiej inicjatywie społecznej. Zgodzono się z opinią, iż państwo winno przede wszystkim dopomagać instytucjom społecznym celem „wzniesienia pracy oświatowej na wyższy poziom techniki”⁵.

Uchwały i wnioski przyjęte na warszawskim Ogólnopolskim Zjeździe Oświatowym w kwietniu 1919 r. – będące w wielu sprawach kompromisem – nie miały rzecz jasna mocy obowiązującej. Wytyczały jednak podstawę dla prac nad budową demokratycznego systemu edukacji narodowej. Z dużymi trudnościami podnoszono poziom organiza-

i n.; S. Świdwiński, *Sejm Nauczycielski (14–17 kwietnia 1919 r.) w dziejach polskiej demokracji oświatowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3–4, s. 32 i n.

² S. Mauersberg, *Sejm Nauczycielski...*, s. 143.

³ Ibidem, s. 149.

⁴ Ibidem, s. 149.

⁵ Cyt. za J. Sutyła, *Miejsce kształcenia dorosłych w systemie oświatowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1982, s. 37.

cyjny szkół powszechnych w środowisku wiejskim, w rezultacie przez cały okres międzywojenny duża część uczniów w tym środowisku nadal uczęszczała do szkoły o jednym nauczycielu. Konsekwentnie prowadzono jednak przebudowę programową szkoły średniej według planu zarysowanego na Zjeździe przez Tadeusza Łopuszańskiego, ale aż do reformy Janusza Jędrzejewicza obowiązującym typem szkoły średniej ogólnokształcącej pozostawało ośmioklasowe gimnazjum⁶.

Nie wszystkie postulaty Sejmu Nauczycielskiego doczekały się urzeczywistnienia, wiele też z nich nie straciło na swojej aktualności do końca okresu międzywojennego. Uzupełniane i modyfikowane wyznaczały później kierunek zmagania na płaszczyźnie edukacyjnej dla bardziej radykalnych demokratycznych środowisk społecznych i oświatowych, w tym również nauczycieli i teoretyków edukacji, dążących do zasadniczych reform w dziedzinie oświaty.

Do wielu kwestii podejmowanych w trakcie obrad Sejmu Nauczycielskiego powracano podczas kolejnych kongresów pedagogicznych. Tak na przykład problem programu wychowawczego szkoły polskiej, poruszany również przez delegatów Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycielskiego z kwietnia 1919 r., był tematem przewodnim wspomnianego wyżej Kongresu Pedagogicznego w Poznaniu. Kongres ten odbył się w dniach 8–10 lipca 1929 r. podczas trwania w Poznaniu Powszechnej Wystawy Krajowej (zorganizowanej w dziesiątą rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości).

Poznański Kongres Pedagogiczny zwołały dwie organizacje nauczycielskie: Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych oraz Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich. Przybyło na Kongres ok. 2000 osób⁷. Obok działaczy nauczycielskich i przedstawicieli obu związków uczestniczyli w nim przedstawiciele władz państwowych (wraz z Ministrem WRiOP Sławomirem Czerwińskim) i samorządowych, przedstawiciele świata nauki (w tym m.in. twórczyni polskiej pedagogiki społecznej Helena Radlińska), delegaci pokrewnych organizacji nauczycielskich z zagranicy. Kongres był jednym ze 140 kongresów i zjazdów zorganizowanych przy okazji PWK (obok m.in. Wszechsłowińskiego Zjazdu Śpiewaków, Wszechsłowińskiego Zlotu Sokołów, Wszechsłowińskiego Zjazdu Medyków, Zjazdu Straży Pożarnych, Zjazdu Młodych Polek, Zlotu Harcerstwa, Kongresu Katolickiego)⁸. Uczestnicy Kongresu Pedagogicznego mogli obejrzeć w kilku salach także ekspozycję oświatową będącą częścią PWK⁹.

Zasadnicze znaczenie dla merytorycznej części obrad poznańskiego kongresu miało przemówienie Ministra WRiOP Sławomira Czerwińskiego nt. „O ideał wychowawczy szkoły polskiej”. Wystąpienie to jakby zamykało dotychczasowy etap kształtowania się założeń i praktyki edukacji obywatelskiej w Polsce międzywojennej, edukacji, w której dokonywał się – po przewrocie majowym Józefa Piłsudskiego – charakterystyczny zwrot

⁶ Zob. szerzej: S. Mauersberg, *Sejm Nauczycielski...*, s.154–155.

⁷ *Kongres Pedagogiczny w Poznaniu*, „Głos Nauczycielski” 1929, nr 26, s.393; zob. także U. Moskalik, *Kongres poznański w cieniu Powszechnej Wystawy Krajowej w 1929 r.*, w: *Kongresy i zjazdy*, s. 72–79.

⁸ Zob. S. Waschko, *Kongresy i zjazdy*, w: *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929*, t. II, oprac. pod kier. S. Wachowiaka, Poznań 1930, s. 337–355.

⁹ Zob. J. Budzyńska, *Z wystawy poznańskiej. Dział organizacji szkolnictwa na PWK*, „Praca Szkolna” 1929, nr 8, s. 239–245.

w kierunku wychowania państwowego¹⁰. To właśnie w owym przemówieniu została przedstawiona w głównych zarysach koncepcja wychowania państwowego ówczesnego obozu rządzącego, która była następnie rozwijana i upowszechniana m.in. przez następcę S. Czerwińskiego – Janusza Jędrzejewicza, Jerzego Ostrowskiego, Hannę Pohoską, Adama Skwarczyńskiego. S. Czerwiński, prezentując w Poznaniu nowy ideał wychowawczy, określił typ psychiczny, który powinien być formowany w toku oddziaływań wychowawczych. Był nim wzór obywatela „bojownika – pracownika”: karnego, lojalnego, pracowitego, łączącego umiejętność pozytywistycznego działania i pracy z romantycznym entuzjazmem dla państwa i wykonywanych obowiązków obywatelskich¹¹.

Ideał wychowania nakreślony przez S. Czerwińskiego był konkretyzowany i „tłumaczony” na język praktyki edukacyjnej w kolejnych wystąpieniach uczestników kongresu¹². W ocenie łódzkiego teoretyka wychowania, Haliny Gajdamowicz, analiza treści dyskusji toczony na poznańskim kongresie dowodzi, że oparta ona była na „solidnych podstawach naukowych” i wychodziła na przeciw „ideologii państwa polskiego, powstającego do samodzielnego bytu”, że „naczelnie idee przyświecające państwowości polskiej zostały uwzględnione w ideale wychowawczym szkoły, z niego następnie wyprowadzono cele bardziej konkretne, które we współczesnej teleologii pedagogicznej nazywane są celami operacyjnymi”¹³. Charakterystyczne było, że problematyka teleologiczna ujmowana była w szerszym kontekście proponowanej na kongresie reformy oświaty (opartej na lansowanej przez oba związki nauczycielskie zasadzie szkoły jednolitej). Wspominana tutaj badaczka zwraca zarazem uwagę, że takie nowe i szerokie spojrzenie na cele wychowania, wyróżniające treść wystąpień na I Kongresie Pedagogicznym „osiągnęło apogeum w nadesłanym referacie Floriana Znanickiego – wybitnego socjologa polskiego, znanego i uznanego przez naukę w skali światowej. W referacie wskazał on na konieczność wyjścia poza ramy instytucji szkoły i przygotowania dzieci i młodzieży do pracy samokształceniowej, a dorosłych do permanentnej edukacji”¹⁴.

Do przewodniej problematyki kongresu poznańskiego powrócono podczas obrad kolejnych kongresów pedagogicznych, zorganizowanych przez zjednoczony już Związek Nauczycielstwa Polskiego: II Kongresu Pedagogicznego (w Wilnie w dniach 4–8 lipca 1931 r.) i III Kongresu Pedagogicznego (we Lwowie w dniach 17–21 czerwca 1933 r.).

W szczególnych okolicznościach toczyły się obrady wspomnianego IV Kongresu Pedagogicznego w Warszawie, w maju 1939 r., kiedy poczucie zagrożenia ze strony Nie-

¹⁰ Zob. szerzej na ten temat w: F.W. Araszkiewicz, *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978; K. Bartnicka, *Wychowanie państwowe*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1972, t. XV; K. Jakubiak, *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowawcza sanacji*, Bydgoszcz 1994; K. Jakubiak, W. Jamrozek, *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej nowożytnej myśli pedagogicznej do 1939 r.*, w: *Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych*, pod red. A. Szerląg, Kraków 2007.

¹¹ *Kongres Pedagogiczny w Poznaniu*, „Głos Nauczycielski” 1929, nr 26, s. 395–397; zob. także: S. Czerwiński, *O nowy ideał wychowawczy*, Warszawa 1932, s. 20–44.

¹² H. Gajdamowicz, *Cele wychowania na kongresach i zjazdach pedagogicznych w II Rzeczypospolitej*, w: *Kongresy i zjazdy*, s. 32.

¹³ *Ibidem*, s. 33.

¹⁴ *Ibidem*, s. 33.

miec hitlerowskich w społeczeństwie polskim, w tym w szeregach nauczycielskich, co-raz bardziej narastało. Znalazło to odbicie w inauguracyjnym przemówieniu prezesa ZNP, Zygmunta Nowickiego. „Zwołany przez Związek Nauczycielstwa Polskiego Kongres Pedagogiczny – mówił Z. Nowicki – wyraża gorącą solidarność z całym narodem w sprawach dotyczących obrony granic Polski i wraz z całym narodem podejmuje za Ministrem Beckiem okrzyk: <Nie damy odepchnąć się od morza>”. Po tych słowach zebrani wstali z miejsc, powtarzając ów okrzyk, a następnie zaczęli śpiewać *Rotę*¹⁵. Należy podkreślić, że kongres odbywał się w czasie wzrostu krytycznych nastrojów wśród nauczycielstwa, również w szeregach ZNP, niezadowolonego z realizowanej w Polsce polityki oświatowej, co znalazło odzwierciedlenie w wystąpieniu Z. Nowickiego. Prezes ZNP mówił m.in.: „Wykonaliśmy wiele. Ale tu należy otwarcie stwierdzić, że to, czego dokonaliśmy, działo się poza zakresem normalnych sił ludzkich, poza granicami, w których zawód nasz obowiązany jest i może funkcjonować, bez doskonałego warsztatu pracy, na wąskiej krawędzi nowoczesnej szkoły. Bo reforma szkolna w Polsce została przeprowadzona, ale nie dokonana! Szkoły siedmioklasowej, powszechnej, podbudowy jednolitego ustroju szkolnego nie mamy... Sieć szkolna, słabo rozwinięta, nie wmontowana socjologicznie w organizm kraju, prowadzi do mechaniki selekcyjnej, broniącej interesów oświatowych elitarnych grup, ale w stosunku do warstw niższych, zwłaszcza do chłopskiej, stwarza taką formę polityki oświatowej, jaką się stosuje do obywateli drugiej klasy – formę zamykającą biedniejszą ludność w kręgu jej niskiej kultury!”¹⁶.

W czasie trzydniowych obrad (w których uczestniczyło 1500 osób) wygłoszono 30 referatów, z czego połowę przygotowali – jak stwierdza Stanisław Michalski – „pracownicy nauki oraz wybitni znawcy problematyki pedagogicznej” związani z ówczesną lewicą społeczną i radykalną pod względem społecznym inteligencją. Według tego samego badacza główną rolę odegrały referaty: J. Chałasińskiego – „Wychowanie a struktura społeczna Polski”, H. Radlińskiej – „Rola wychowania w przebudowie społecznej”, A.B. Dobrowolskiego – „Wytyczne demokratycznego ustroju oświaty”, Z. Mysłakowskiego – „Współdziałanie nauczycielstwa w tworzeniu systemu wychowawczego w państwie”, J. Kolanki – „Rola zrzeszeniowego ruchu nauczycieli w rozwoju szkolnictwa”, S. Baleya – „Czynnik psychologiczny w budowie programów” oraz S. Kalinowskiego – „Rola społeczna nauki”¹⁷. Tenże sam badacz dziejów edukacji stwierdza: „Chociaż referaty programowe oraz dyskusje plenarne nie były wolne od kontrowersji, to jednak uchwały Kongresu stanowiły wyraz zwycięstwa demokracji oświatowej”¹⁸.

Uchwały IV Kongresu Pedagogicznego rozpoczynały się od stwierdzenia, że „najważnym celem w wychowaniu musi być stwarzanie postawy, pełnej gotowości do obrony państwa i pomnażania jego dorobku we wszystkich dziedzinach”. Charakterystyczna atmosfera, towarzysząca obradom i wynikająca z poczucia narastającego zagrożenia ze strony Niemiec hitlerowskich przewijała się w innych fragmentach przyjętych uchwał.

¹⁵ *Program ideowy Kongresu*, „Głos Nauczycielski” 1939, nr 36, s. 809.

¹⁶ *Ibidem*, s. 810–811.

¹⁷ S. Michalski, *Koncepcje systemu edukacji w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988, s. 122–123.

¹⁸ *Ibidem*, s. 123.

Podkreślano w nich na przykład, że „ze względu na obecną sytuację międzynarodową, która może wcześniej czy później grozić wybuchem wojny i uważając, że dziecko polskie, stanowiące przyszłość i bogactwo Narodu powinno być w każdej sytuacji otaczane troskliwą opieką...”. Kongres wzywał zatem „ogół nauczycielstwa wszelkich typów szkół do odpowiedniego przygotowania się w celu należytego zorganizowania opieki nad dzieckiem w czasie wojny”¹⁹.

W uchwałach kongresu warszawskiego wiele miejsca poświęcono celom wychowania. Pod tym względem treści w tym zakresie nadal nawiązywały do ideału wychowawczego promowanego na poprzednich kongresach, zarazem jednak uzupełniane były – zapewne pod wpływem, charakterystycznej dla ówczesnej największej organizacji nauczycielskiej, ewolucji ideowej – wyraźnymi akcentami społecznymi. Stwierdzano w nich m.in.: „IV Kongres Pedagogiczny stoi na stanowisku, że praca wychowawcza winna zmierzać do wychowania pełnego człowieka – obywatela, bojownika i pracownika, odznaczającego się aktywnością, samodzielnością myślenia, odwagą cywilną i wysokim poziomem uspołecznienia znajdującym wyraz w wewnętrznym zdyscyplinowaniu i ofiarnej pracy dla rodzimej warstwy społecznej, dla swojego narodu i państwa”. Uznawano zarazem, że „drogą do skutecznej realizacji ideałów wychowawczych jest przede wszystkim upowszechnienie zdobyczy kultury i dopuszczenie jak najszerszych warstw społeczeństwa do udziału w jej tworzeniu”²⁰.

Na kongresie – nie bez wpływu treści entuzjastycznie przyjętego przez uczestników wystąpienia Józefa Chałasińskiego²¹, znanego już wówczas socjologa, zbliżonego ideowo do ówczesnego ruchu ludowego – domagano się zmiany społeczno-kulturalnej treści szkoły. Żądano w konsekwencji – jak określono to w uchwałach – „szerszego uwzględnienia roli warstw pracujących, ich potrzeb i interesów w wychowaniu”, m.in. przez konieczne „przekształcenie programów szkół wszystkich stopni oraz rewizję podręczników w kierunku uwzględnienia historii pracy i dorobku warstw chłopskiej i robotniczej w rozwoju narodu polskiego i jego kultury”²².

Uchwały IV Kongresu zawierały program demokratycznych przeobrażeń systemu edukacji narodowej, cechujący się nawet w wielu sprawach wyraźnym radykalizmem społecznym. Poza wspomnianą wyżej kwestią zmiany treści społeczno-kulturalnej szkoły domagano się, aby podstawą całego systemu szkolnego była „przynajmniej 7-letnia szkoła powszechna poprzedzona upowszechnionym przedszkolem”. Ponadto żądano „przeprowadzenia racjonalnej decentralizacji sieci szkół wszystkich typów i stopni z uwzględnieniem właściwości regionalnych i środowiskowych”, likwidacji szkół niżej zorganizowanych, zwiększenia liczby szkół średnich państwowych, stworzenia funduszu stypendialnego dla wybitnie uzdolnionych a niezamożnych uczniów szkół średnich i wyższych, rozwoju poradnictwa zawodowego w systemie szkolnym, „utrzymania koedukacyjnego charakteru szkół powszechnych”, szerszego udostępnienia szkół wyższych

¹⁹ *Uchwały IV Kongresu Pedagogicznego*, „Głos Nauczycielski” 1939, nr 37, s. 851.

²⁰ *Ibidem*, s. 851.

²¹ *Wychowanie a struktura społeczna Polski*, „Głos Nauczycielski” 1939, nr 36, s. 814–815.

²² *Uchwały IV Kongresu...*, s. 851.

dla młodzieży chłopskiej i robotniczej, rozwoju szkolenia specjalnego i przedłużenia obowiązku szkolnego dla dzieci niewidomych, głuchych, upośledzonych umysłowo oraz „zaniedbanych moralnie”, rozwoju oświaty dorosłych, realizacji kształcenia nauczycieli szkół powszechnych tylko na poziomie szkoły wyższej²³.

Kongres Pedagogiczny, nawiązując do programu oświatowego Sejmu Nauczycielskiego sprzed dwudziestu lat, stanowił swoistą „klamrę” zamykającą w istocie długi okres zmagania nauczycieli i związanych z nimi teoretyków (zajmujących się problematyką edukacyjną) o demokratyczne przemiany oświaty w Polsce międzywojennej. Wybuch wojny, a następnie lata okupacji niemieckiej i sowieckiej uniemożliwiły potencjalne próby realizacji uchwał IV Kongresu.

²³ Ibidem, s. 851–854.